

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК АФІКСАЛЬНИХ МОРФЕМ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ЗАСАДИ УКЛАДАННЯ

Запропоновано засади укладання словника афіксальних морфем української мови: по-перше, опис морфему-афікса як інваріантної одиниці мови, її дистрибутивних особливостей; по-друге, врахування двобічної природи морфему та її морфів – єдності в них плану змісту і плану вираження, структурної організації обох планів; по-третє, визнання факту самостійності значення морфему-афікса як одиниці мови, що виокремлюється зі складу слова.

The principles of compiling the dictionary of affixes of the Ukrainian language are offered, namely, 1) an affix is an invariant unit of language with distribution features, 2) morphs (allomorphs) have dual nature having both meaning and form, 3) the meaning of an affix as a unit of language is independent and can be singled out from the word.

Укладання словників, різних за методикою опису й практичним спрямуванням, є завжди актуальним з огляду на їхній прикладний характер фіксування інформації з урахуванням останніх досягнень у певній галузі знань.

На необхідності укладання словника морфем на нових засадах лінгвісти наголошують із 80-х років ХХ ст. (В. Лопатін, І. Милославський, І. Улуханов). Значні напрацювання в цьому напрямку мають російські лінгвісти: укладені ними словники фіксують формальні, семантичні та дистрибутивні особливості російських морфем [6; 2].

В україністиці протягом останніх років укладено словники морфем, що описують валентнісні параметри й частоту використання афіксів у системі мови та в художніх прозових текстах; префіксальні аломорфи та омонімічні суфіксальні морфи [3]; аломорфи кореневих, суфіксальних і префіксальних морфем, їхнє значення і частиномовну належність, а також частково явище морфемного шва [12].

Здобутки сучасної теоретичної морфеміки дозволяють укласти словники морфем на нових засадах. Принциповими вихідними положеннями, на яких має базуватися словникова стаття, є три: по-перше, опис морфему-афікса як інваріантної одиниці мови, її дистрибутивних особливостей, що в мовленні (у словоформах і похідних словах) реалізується у своїх морфах (аломорфах); по-друге, врахування двобічної природи морфему та її морфів – єдності в них плану змісту і плану вираження, структурної організації обох планів; й, по-третє, визнання факту самостійності значення морфему-афікса як одиниці мови, що виокремлюється зі складу слова. З огляду на це стаття морфемного словника має містити два блоки інформації: I. Структурний, II. Семантичний, що дозволить подати максимально повний опис морфем української мови.

I. Структурна характеристика морфему

1. В аспекті інваріантності/варіантності морфему, подібно до фонему чи слова, осмислюється як певний конструкт, як наукова абстракція, яка реально – в мовленні – не існує, тобто морфему є інваріантом [4, с. 3–11; 16, с. 211–239]. У мовленні – у словоформах – реалізуються морфи як представники морфему. Як парадигматична одиниця вона є класом тотожних за значенням і вираженням морфів, узагальненою сутністю класу морфів, а не їхньою сумою.

2. Відношення морфему і морфа – це відношення двох двобічних одиниць – абстрактної та конкретної, що обидві мають план значення і план вираження: морфему як абстрактна сутність має певне значення (напр. 'предметність', 'особа') і деяке звучання (-а{ч/ц/ц'}/-). Морфи як конкретно реалізовані сутності мають певне значення (напр. 'предметність', 'особа') і конкретне звучання (-а{ч}, -а{ц}, -а{ц'}) [16, с. 225–232]. За репрезентант морфему у словнику обирається один із морфів, однак обов'язково мають бути подані всі можливі для цієї морфему аломорфи.

3. Більш коректним і таким, що відповідає реально існуючій у системі мови алоемії морфем, є фонемний

запис морфів і словоформ у словнику, оскільки, по-перше, саме фонему є планом вираження морфа, по-друге, лише фонемний запис дозволяє подати всі реальні аломорфи й, по-третє, адекватно показати явище морфемного шва. Так, морфему зі значенням 'особа', репрезентантом якої є морф -ак- (риб-ак-ø), має й інші аломорфи: -а{ч}- (риб-а{ч}-ø), -а{ц}'- (риб-а{ц}'-к-уй), -а{ц}- (риб-а{ц}-тв-ø), а морфему зі значенням 'предмет', реалізується переважно одним-двома морфами -ак- і -а{ч}- (жовт'-ак-ø, жовт'-а{ч}-ок-ø), лише іноді ще й третім -а{чч}- (кругл'-ак-ø, кругл'-а{чч}-ок-ø, кругл'-а{чч}-ø-а). Якщо аломорфна кваліфікація не є однозначною, словник має відображати і цей факт мовної дійсності (держ-ак-ø і *держ-а-к-ø; чит-ан'н'-а і *чит-а-н'н'-а):

S_N -а{ч}'- 'особа'

-а{ч}- (*-ч-) гл'ад-а{ч}-ø, тк-а{ч}-ø і *тк-а-ч-ø

-а{ц}'- (*-ц'-) гл'ад-а{ц}'-к-уй, тк-а{ц}'-к-уй і *тк-а-ц'-к-уй

-а{ц}- (*-ц-) тк-а{ц}-тв-ø і *тк-а-ц-тв-ø.

4. Морфему як інваріантна одиниця й аломорфи як варіантні одиниці мають чітко визначені й обмежені дистрибутивні особливості, що дозволяє їх обрахувати й подати у словнику:

-а{ч}- – після R_N, R_{ADJ}, R_V, перед F_N

(цирк-а{ч}-ø, лих-а{ч}-ø, гл'ад-а{ч}-ø)

– " – , перед S_N -к- (цирк-а{ч}-к-а, лих-а{ч}-к-а, гл'ад-а{ч}-к-а)

– " – , перед S_N -их- (тк-а{ч}-их-а)

– " – , перед S_N -енк-, -ук-, -івн- (тк-а{ч}-енк-ø, тк-а{ч}-ук-ø, тк-а{ч}-івн-а)

– " – , перед S_{ADJ} -ів-, -ев- (цирк-а{ч}-ів-ø, -ев-а; лих-а{ч}-ів-ø, -ев-а; гл'ад-а{ч}-ів-ø, -ев-а)

-а{ц}- – після R_N, R_{ADJ}, R_V, перед S_N -ств- (цирк-а{ц}-тв-ø, лих-а{ц}-тв-ø, тк-а{ц}-тв-ø)

-а{ц}'- – після R_N, R_{ADJ}, R_V, перед S_{ADJ} -с'к- (цирк-а{ц}'-к-уй, лих-а{ц}'-к-уй, тк-а{ц}'-к-уй)

*-ч-, *-ц-, *-ц'- – після O_V на /а/ (*тк-а-ч-ø, *тк-а-ц'-к-уй, *тк-а-ц-тв-ø).

5. Аломорфи виникають унаслідок морфонологічних явищ, коли неможливе аглютинативне поєднання морфем у слові. Якщо така інформація буде подана у словнику, то вона увиразнюватиме, з одного боку, дихотомію 'морфема//морф' (аломорф), а з другого – функціонування морфему в мовленні (у словоформі):

• в основі дієслова (O_V)

/а – #/ (натир[-а – #]-а{ч}-ø, оц'ін'ув[а – #]-а{ч}-ø)

/і – #/, С'–С (гл'ад'/д[-і – #]-а{ч}-ø)

/а – #/ або */а ↔ -а{ч}-/ (тк[-а – #]-а{ч}-ø або *тка↔а{ч}-ø)

• в основі прикметника (O_{ADJ})

/-ат- – #/ (патл[-ат- – #]-а{ч}-ø)

• в основі іменника (O=R_N)

/к – #/ (розм. скрип[к- – #]-а{ч}-ø)

• у суфіксі

/ч – ц'/ (тк-а[ч- ц']к-уй)

ц'↔ц'

/к – ц/ (тк-а[к- ц]тв-ø)

ц↔ц

II. Семантична характеристика морфеми

1. Принциповим вихідним положенням, на якому має базуватися словникова стаття, є визнання факту самостійності значення морфеми-афікса як одиниці мови, що виокремлюється зі складу слова.

Морфема актуалізує своє значення в контексті слова: *студент-ств-о* 'збірність', *граф-ств-о* 'місце', *автор-ств-о* 'абстрактне поняття'. Однак на цій підставі не можна стверджувати, що вона не має самостійного значення в системі мови. Слушною є думка І. Милошавського, що "самостійне значення і самостійне вживання – речі різні", "не визнавати самостійного значення морфем, значить заперечувати саме існування цієї одиниці у структурі мови" [8, с. 4–5]. Морфема як одиниця мови існує у свідомості мовців, які, як правило, легко поділяють слова на морфемі і приписують їм значення. Виокремившись зі слова, морфема набуває певної автономності не лише у плані вираження, а й у плані значення. Як двобічна одиниця морфема повинна мати і має самостійне значення в системі мови, свідченням чого є мовотворчість дітей (*зуд-ун-о* подібно до *плат-ун-о* (приклад Н. Клименко); *кус'-н'-а=кухня* подібно до *прат'-н'-а*; *козач-н'-ак-о* 'збірне' до *козачок-о* 'жучок') і сам процес творення нових слів із наявних у мові морфем із тим значенням, яке вони мають у системі мови (*антикварн-о*, *бузков-іс'т'-о*, *до-смерт-н-ий* у М. Вінграновського; *дурен-ств-о*, *спечален'-іс'т'-о* у Д. Павличка; *доц'віта-н'-а* в Ю. Андруховича тощо).

2. Морфемі як одиниці, яка має значення, властиво омонімія та багатозначність, що має бути враховано у процесі укладання словника морфем, власне, розмежування на основі чітких критеріїв омонімії та багатозначності морфем.

У свідомості носіїв мови морфема асоціюється не лише з фонемним вираженням, а й певним(и) значенням(и), яке, за І. Бодуеном де Куртене, є асоціативним, тобто воно конкретизується в послідовності інших морфем у слові. Так, *-ак-*, *-ац'ій-*, *-іс'т'-*, *-тел'-* поза контекстом слова завжди усвідомлюються як виразники значення предметності, крім того, *-тел'-* – значення особи, *-іс'т'-* – абстрактності, *-ац'ій-* – предметності дії або результату дії тощо. Інша річ, що не всі морфемі є однозначними, так, *-ак-* може позначати не лише особу (*риб-ак-о*), а й предмет (*держ-ак-о*) чи збірність (*вишн'-ак-о*). Це, на наш погляд, не є свідченням несамотійності значення морфемі. Швидше, це є свідченням омонімії на морфемному рівні: *-ак¹-* 'особа', *-ак²-* 'предмет', *-ак³-* 'збірність'.

2.1. Омонімія – явище, властиве всім одиницям, які мають значення, – реченню, словосполученню, слову й морфемі, що тотожні за планом вираження й відмінні за значенням. З огляду на це, в системі мови префікси, що мають тотожне фонемне вираження і значення, є однією морфемою, а не різними, хоч вони й реалізуються в різних частинах мови: *пра-* 'давність' (*пра-мова*, *пра-історичний*), *без-* 'відсутність' (*без-пор'ядки*, *без-відповідальний*; *без-хл'їбця*, *без-зор'яний*). Функціонування префіксів у ролі словотвірного форманта, порівняно з суфіксами, має свою специфіку: вони приєднуються до слова в цілому (суфікси – до твірної основи), приєднуються переважно до слів різних частин мови (суфікси – "закріплені" за певною частиною мови), переважно модифікують загальне значення слова (суфікси по-різному впливають на загальну семантику слова). І чи не найвагоміша відмінність префіксів полягає в тому, що вони (за незначними винятками), на відміну від суфіксів, не є виразниками категоріальної семантики. Саме тому, на наш погляд, префікси, що приєднуються до різних частин мови, не є омонімічними [7, с. 75–76].

2.2. Морфемі властива не лише омонімія, а й багато-значність, яка, подібно до тлумачного словника слів, має бути подана у словнику морфем. Таке завдання може бути виконане після з'ясування обсягу значення морфемі.

Що вважати значенням морфемі, як його описувати – ці питання в сучасній морфеміці не мають однозначної відповіді. Труднощі при визначенні значення морфемі зумовлені тим, що значення слів досить часто не є простою сумою значень морфем. Однак, як зазначає С. Соколова, хоч виокремлення значення афікса зі значення слова "в цілому є до певної міри штучним процесом, але це не означає, що воно неможливе" [15, с. 7].

Т. Єфремова, автор першого в російській лексикографії тлумачного словника афіксальних морфем російської мови, вбачає в морфемі значення, що "дорівнює словотвірному значенню ним (тобто цим афіксом) утворених лексем мінус значення відповідних твірних основ" [2, с. 17].

Найчастіше значення морфемі ототожнюється зі словотвірним значенням – загальним, яке є категоріальним значенням похідних одного словотвірного типу, наприклад, 'однократність' (*ар'ук-ну-ти*, *крик-ну-ти*, *стук-ну-ти*). У межах загального словотвірного значення виділяють часткові словотвірні значення. Так, загальне СЗ *-ец'-* – 'особа – носій процесуальної ознаки' містить часткові СЗ 'особа за професією' (*законодав-ец'-о*, *крав-ец'-о*, *продав-ец'-о*) і 'особа за видом заняття' (*позикодав-ец'-о*, *покуп-ец'-о*) [17, с. 621; 13, с. 135]. У такому випадку словотвірне значення – це семантичне відношення між похідною і твірною основою (або похідним і твірним словами) певної частини мови. Однак те саме словотвірне значення, виражене тим самим формантом, можливе й на базі інших твірних основ: СЗ 'особа за професією' (*пут'їй-ец'-о*, *депов-ец'-о*), 'особа за родом діяльності' (*службов-ец'-о*, *ур'адов-ец'-о*); або *-ств-* зі СЗ 'абстрактність' (*лукав-ств-о*, *фарисей-ств-о* і *автор-ств-о*, *критик-ан/ств-о*). Крім того, значення морфемі як самостійного словотвірного форманта і як компонента словотвірного форманта звичайно є тотожними: *-й-* 'місце, простір' рос. *при-мор-й-е*, *под-земел'-й-е* і *зімов-й-е*, *нізов-й-е* [7, с. 71–78]; *вер-хів-й-а*, *нізов-й-а* і *за-гір'-й-а*, *між-рад'д'-о(–й)-а*.

За В. Лопатіним та І. Улухановим, значення афіксів, тотожних за фонемним вираженням і значенням, які входять до різних словотвірних типів, є інваріантними їхніх словотвірних значень. А тому, на їхню думку, центральним завданням словника афіксальних морфем є з'ясування спільних значень афіксальних морфем, із чітким розмежуванням значення морфемі і значення словотвірного типу [7, с. 71, 72]. Можна частково погодитися з цим, але афікс у слові може й не виконувати словотвірної функції, а тому йому не можна приписати словотвірного значення взагалі: *кр'їп-ак-о*, *хлоп-ец'-о*, або словотвірне значення у слові не актуалізоване (*глад-ац'-к-ий*, *тк-ац'-тв-о*). Проте їхнє значення як морфемі має бути встановлене у словнику афіксальних морфем, оскільки значення тут, як справедливо було зазначено, є сферою існування морфемі як одиниці мови й, на наше переконання, "несловотвірні" морфи мають інваріантний компонент значення.

У такому разі можна припустити, що словотвірні й несловотвірні значення складають основу багатозначності морфемі, якщо вони пов'язані між собою спільними інваріантними семами. Так, наприклад, спільними для морфів однієї морфемі з вихідним морфом *-ец'-* є такі інваріантні семи: категоріальна сема 'предметність', інтегральні семи 'особа' і 'чоловіча стать':

-ец'¹- 'предметність, особа, чоловіча стать'

СЗ 1. 'особа – носій процесуальної ознаки'

(*продав-ец'-о*, *покуп-ец'-о*, *зна-в-ец'-о*, *себел'уб-ец'-о*).

СЗ 2. 'особа – носій атрибутивної ознаки'

(*с'мілив-ец'-о*, *лукав-ец'-о*, *кучер'ав-ец'-о*).

СЗ 3. 'особа – носій предметної ознаки'
(україн-ец'-ø, стаханов-ец'-ø, народ-ов/ец'-ø).

З 4. 'особа – чоловіча стать' (хлоп-ец'-ø).

4. Слушною є думка В. Лопатіна та І. Улуханова, що у словнику морфем мають бути вказані "всі семантичні компоненти, що припадають на долю цієї морфеми". При цьому, вважаємо, що семантичні компоненти значення афікса необхідно встановлювати шляхом аналізу всіх слів, у яких він уживається, – не лише слів, де афікс є носієм словотвірного значення [18, с. 18; 7, с. 73], а й слів, де він виконує, як прийнято вважати, структурну функцію: *глад-ац'-к-ий*, *тк-ац'-тв-о* [див. також: 9, 36–42].

З іншого боку, уточнення потребує поняття, в яке вкладають різний за обсягом зміст, – "семантичні компоненти" морфеми.

5. Значення морфеми, як і значення слова, має складну семантичну структуру. Відомі різні підходи до визначення й репрезентації семантики афіксів [1; 11]. На думку А. Залізняка, значення морфеми (префікса) включає також і "набір відомостей щодо семантико-синтаксичних властивостей префіксального дієслова та його деривації" [1, с. 304].

Цікавою і перспективною є модель опису значень у вигляді семантичної сітки, де значення пов'язані між собою або безпосередньо, або опосередковано. За М. Кронгаузом, "семантична сітка значень афікса – це система, що складається з:

- окремих конкретних значень;
- семантичних операцій (правил переходу від одного значення до іншого);
- правил реалізації значень у тексті (розподіл за семантичними і прагматичними типами основ і контекстів);
- значень більш високих рівнів абстракції ("локальні" інваріанти значень, можливо, інваріанти інваріантів першого рівня і т. ін.) [5, с. 214].

Такий опис дозволяє виявити дифузність контекстних значень афіксів, власне, функціонування афіксальної системи загалом.

Щоправда, І. Милославський застерігає щодо того, що саме вважати значенням афікса, а не інших морфем у слові (чи навіть у "позаслівному" контексті) [8, с. 44]. Рівень сучасних знань, на жаль, не дозволяє зрозуміти, як відбувається синтез значення окремих морфем у значення слова: *уч-и-тел'-ø* 'професія' (*учитель хімії*) і *уч-и-тел'-ø* 'особа – виконавець дії' (*народ – мудрий учитель*). За влучним висловлюванням О. Моїсеєва, "...як спрацьовує лінгвістична "хімія"... поки що невідомо" [10, с. 124]. Відомо лише, що у структурі слова в результаті взаємодії морфем з'являються компоненти значень, які ніби не належать морфемам. За І. Милославським, це "прирошені" значення. Тобто словотвірне значення афікса – це його "інваріантна семантична частина", а варіативні додаткові семантичні компоненти належать не морфемі, а слову в цілому [8, с. 8–13].

Семантична структура афіксів адекватно може бути описана з урахуванням факту аглютинативного чи фузійного характеру поєднання їх не лише у плані вираження, а й у плані змісту. Саме через реалізацію в морфах морфема набуває здатності варіювати свій зміст і/або форму: так, у морфі *-ац'-* з'являється периферійна сема 'відносність' (*йун-ац'-к-ий*), а в морфі *-ац'-* – периферійна сема 'збірність' (*йун-ац'-тв-о*), натомість в обох морфах "приглушується" сема 'чоловіча стать' (*йун-ак-ø*). Семантична структура афікса, зокрема суфікса, може бути змодельована як семантична сітка, в якій є інтегральні семи – спільні для всіх аломорфів однієї морфеми та диференційні семи – визначальні для кожного аломорфа.

Набори сем репрезентують значення суфіксів різних рівнів абстракції: категорійно-поняттевої, слово-

твірної, контекстуальної. Найвищий рівень абстракції морфеми із вихідним морфом *-ац'-* – категорійно-поняттевий – формують три семи: 'предметність', 'особа', 'чоловіча стать'. Найзагальнішим у суфіксі є категорійне значення, що визнають всі лінгвісти. А факти міжчастиномовної омонімії категорійних значень (напр., *чит-ац-ø* 'предметність' і *лед-ац-ий* 'атрибутивність') не заперечують їхнього інваріантного статусу [9, с. 37].

Що ж до інших значень (типу 'особа', 'предмет', 'істо-та' тощо), то їхня інваріантність, на думку лінгвістів [11, с. 112–113], є сумнівною, оскільки досить часто не підтверджена відмінністю у семантичних позиціях: рос. *з'им-н'ик-ø* ('санний шлях' і 'особа, що цілий рік живе на дачі'), рос. *л'ет-н'ик-ø* ('рослина'), рос. *ос'ен'-н'ик-ø* ('учень, який має пересклати заборгованість'). У російській мові суфікс *-тел'-* залежно від контексту виражає або значення особи (*уч'и-тел'-ø*), або предмета (*выкл'уча-т'ел'-ø*), або приміщення (*выпр'езв'и-т'ел'-ø*), а тому не має конкретного значення. Поєднуючись із різними основами, він викликає в похідному слові "додатковий конкретний елемент смислу", і ці додаткові конкретні значення "не входять ні до значення кореня, ні до значення суфікса" [8, с. 48–49].

Справді, семантичні позиції багатьох суфіксів не є достатніми для пояснення, чому в одних словах вони мають значення 'особа' (*д'й'и-ац-ø*), в інших 'предмет' (*с'ік-ац-ø*) чи 'тварина' (*вус-ац-ø* 'жук', *пуг-ац-ø* 'сова'). Як здається, для цих значень визначальним є не поняття семантичної позиції, а усвідомлення, що суфікси – це одиниці мови з потенційно закладеними в них відповідними значеннями. А оскільки відповідно до загальної закономірності співвідношення одиниць різних мовних рівнів: у мові фонем (38 одиниць) менше ніж морфем (суфіксів ≈ 300 одиниць); морфем менше ніж слів (понад 300 тис.), – факт омонімії морфем цілком очевидний і передбачуваний. Якби не було омонімії морфем, 300 суфіксів не могли б раціонально виконувати конститутивну (і словотвірну також) функцію у слові. Саме тому омонімія слова й омонімія морфеми мають різні кількісні параметри: кількісний вияв омонімії слів обмежений у середньому трьома одиницями, а омонімії морфем – 12 одиницями.

Як не можна пояснити (або можна пояснити аналогією), чому в мові є відхилення від загальної закономірності, наприклад, чергування /o/ та /e/ у відкритому складі з /i/ у закритому складі, так, справді, далеко не завжди можна пояснити, чому в тотожних семантичних позиціях формально однакові суфікси реалізуються з різним поняттевим (конкретним, за І. Милославським) значенням – особи, предмета, рослини тощо. Поняттевий зміст, закладений у суфіксі, віддзеркалює мовну свідомість і мовленнєву практику народу. Так, *-тел'-* в українській мові має лише єдине значення особи (*вчи-тел'-ø*, *мучи-тел'-ø*, *поручи-тел'-ø*), у російській – три: особи (*мучи-тел'-ø*), предмета (*выкл'уча-тел'-ø*), приміщення (*распределу-тел'-ø*). Завдання лінгвіста виокремити за поняттевими семами групи слів із тотожними морфемами й, де це можливо, виявити особливості їхньої однозначної реалізації.

Нижчий рівень абстракції значення морфеми – словотвірний – репрезентує сема 'особа – носій ознаки', що визначається як відношення між суфіксом і твірною основою. Залежно від категорійної семантики твірної основи загальної словотвірної семі підпорядковуються три часткові семи: 'носій процесуальної ознаки', 'носій предметної ознаки', 'носій атрибутивної ознаки'. Словотвірні семи суфікса, справді, зумовлені внутрішньослівним контекстом й актуалізуються у процесі творення нового слова.

Окрім словотвірних сем, як відомо, у похідному слові досить часто є "прирощені" семи, зумовлені позамовними чинниками. Можна припустити, що природжені компоненти значення ніби нашаровуються на морфемні межі слова й належать у такому разі слову в цілому. Може бути й інший спосіб представлення "прирощених" сем, запропонований І. Милославським. На думку вченого, "практично корисний тлумачний словник морфем <...> повинен не лише вказувати словотвірне значення афіксів, а й визначати для кожної морфеми набір можливих "прирощених" значень і правила їхнього виникнення в кожному конкретному слові" [8, с. 9]. У такому разі "прирощені" семи визначаються в контексті часткового словотвірного значення. Встановлення обсягу "прирощених" сем та правил їхнього виникнення має практичний вихід на синтез похідних слів із заданим значенням:

- а^ч - 'предметність', 'особа', 'чоловіча стать'
- СЗ 'особа – носій ознаки'
- СЗ 1. 'особа – носій процесуальної ознаки'
- 1. 'професія' (вклад-а^ч-ø, завідув-а^ч-ø, переклад-а^ч-ø).
- 2. 'діяльність' (відвідув-а^ч-ø, перетвор'ув-а^ч-ø).
- 3. 'характерна ознака', 'нейтральна' (прох-а^ч-ø).
- 4. 'характерна ознака', 'негативна' (окозамил'ув-а^ч-ø, ошук-а^ч-ø).
- СЗ 2. 'особа – носій предметної ознаки'

- 1. 'характерна ознака', 'внутрішня', 'надмірна', 'позитивна' (сил-а^ч-ø).
  - 2. 'характерна ознака', 'зовнішня', 'надмірна', 'негативна' (горб-а^ч-ø, патл-а^ч-ø).
  - 3. 'характерна ознака', 'зовнішня', 'надмірна', 'нейтральна' (бород-а^ч-ø, вус-а^ч-ø).
  - СЗ 3. 'особа – носій атрибутивної ознаки'
  - 1. 'характерна ознака', 'поведінка', 'негативна' (ловк-а^ч-ø, лих-а^ч-ø).
  - 2. 'характерна ознака', 'надмірна' (баг-а^ч-ø).
- III. Тлумачний словник морфем має включати всі наявні в мові морфеми – як регулярні і продуктивні, так і нерегулярні й непродуктивні.
- IV. Структура словникової статті. Словникова стаття морфеми може мати таку структуру й містити таку інформацію (Таблиця 1):
- 1) Морфема, інваріантне значення, кількісні параметри.
  - 2) Походження.
  - 3) Іншомовні (російські, англійські, німецькі, французькі) еквіваленти.
  - 4) Аломорфна реалізація морфеми.
  - 5) Дистрибутивні особливості морфеми й аломорфів.
  - 6) Морфонологічні особливості аломорфної реалізації морфеми.
  - 7) Семантична структура морфеми.

Таблиця 1.

Словникова стаття морфеми

Інваріантні семи	S _N -а ^ч - 'предметність', 'особа', 'чоловіча стать' (≈ 650 слів)
Походження	-а ^ч < інд.-є. * -ak + jь
Аломорфія	-а ^ч (*-ч-) гл'ад-а ^ч -ø, тк-а ^ч -ø і *тк-а-ч-ø
	-ац' (*-ц'-) гл'ад-ац'-к-уй, тк-ац'-к-уй і *тк-а-ц'-к-уй
	-ац (*-ц-) тк-ац-тв-о і *тк-а-ц-тв-о.
Дистрибуція	-а ^ч -, -ац'-, -ац'- – після R _N , R _{ADJ} , R _V та O _V (цирк-а ^ч -ø, лих-а ^ч -ø, гл'ад-а ^ч -ø)
	*-ч-, *-ц-, *-ц'- – після O _V на /а/ (*тк-а-ч-ø, *тк-а-ц'-к-уй, *тк-а-ц-тв-о)
	-а ^ч – перед F _N (цирк-а ^ч -ø, лих-а ^ч -ø, гл'ад-а ^ч -ø)
	перед S _N -к- (цирк-а ^ч -к-а, лих-а ^ч -к-а, гл'ад-а ^ч -к-а)
	перед S _N -их- (тк-а ^ч -их-а)
	перед S _N -енк-, -ук-, -івн- (тк-а ^ч -енк-о, тк-а ^ч -ук-ø, тк-а ^ч -івн-а)
	перед S _{ADJ} -ів-, -ев- (цирк-а ^ч -ів-ø, лих-а ^ч -ів-ø, гл'ад-а ^ч -ів-ø)
	-ац' – перед S _N -ств- (цирк-ац'-тв-о, лих-ац'-тв-о, тк-ац'-тв-о)
	-ац' – перед S _{ADJ} -с'к- (цирк-ац'-к-уй, лих-ац'-к-уй, тк-ац'-к-уй)
Морфонологія	• в основі дієслова (O _V)
	/а – #/ (натир[-а – #]-а ^ч -ø, оц'ін'ув[а – #]-а ^ч -ø)
	/і – #/, С' – С (гл'ад'ø[-і – #]-а ^ч -ø)
	/а – #/ або * а ↔ -а ^ч -/ (тк[-а – #]-а ^ч -ø або *тка↔а]ч-ø)
	• в основі прикметника (O _{ADJ})
	/-ат- #/ (патл[-ат- – #]-а ^ч -ø)
	• в основі іменника (O=R _N)
	/к – #/ (розм. скрип[к – #]-а ^ч -ø)
	• у суфіксі
	č-č' /ч – ц'/ (тк-а[ч – ц']к-уй)
	ц' ↔ ц'
	č-č /к – ц/ (тк-а[ч – ц]тв-о)
	ц ↔ ц
Семантична структура	-а ^ч - 'предметність', 'особа', 'чоловіча стать'
	СЗ 'особа – носій ознаки'
	СЗ 1. 'особа – носій процесуальної ознаки'
	1. 'професія' (вклад-а ^ч -ø, завідув-а ^ч -ø, переклад-а ^ч -ø).
	2. 'діяльність' (відвідув-а ^ч -ø, гл'ад-а ^ч -ø, перетвор'ув-а ^ч -ø).
	3. 'характерна ознака', 'поведінка', 'нейтральна' (прох-а ^ч -ø).
	4. 'характерна ознака', 'поведінка', 'негативна' (окозамил'ув-а ^ч -ø, ошук-а ^ч -ø).
	СЗ 2. 'особа – носій предметної ознаки'
	1. 'характерна ознака', 'внутрішня', 'надмірна', 'позитивна' (сил-а ^ч -ø).
	2. 'характерна ознака', 'зовнішня', 'надмірна', 'негативна' (горб-а ^ч -ø, патл-а ^ч -ø).
	3. 'характерна ознака', 'зовнішня', 'надмірна', 'нейтральна' (бород-а ^ч -ø, вус-а ^ч -ø).
	СЗ 3. 'особа – носій атрибутивної ознаки'
	1. 'характерна ознака', 'поведінка', 'негативна' (ловк-а ^ч -ø, лих-а ^ч -ø).
	2. 'характерна ознака', 'надмірна' (баг-а ^ч -ø).

Такий морфемний словник дозволить максимально повно подати всю інформацію про морфему як одиницю мови та особливості її функціонування в мовленні. Опис семантичної структури морфем може бути інструментом для зняття омонімії на морфемному рівні, розмежування омонімічних і багатозначних морфем, систематизації значень багатозначних морфем, загалом встановлення глибинних зв'язків значень і компонентів значень у семантичній структурі окремої морфеми та в системі морфем української мови. А це, своєю чергою, допоможе з'ясувати роль морфеми у процесі формування значення слова.

1. Зализняк А. Многозначность в языке и способы ее представления. – М., 2006; 2. Ефремова Т. Ф. Толковый словарь словообразовательных единиц русского языка. – М., 2005; 3. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Карпіловський В. С., Недозим Т. І. Словник афіксальних морфем української мови. – К., 1998; 4. Ковалик І. І. Про морфеми (морфи) у сфері мови і мовлення // Мовознавство. – 1982. – №1. – С. 3–11; 5. Кронгауз М. А. Семантика. – М.,

2001; 6. Кузнецова А. И., Ефремова Т. Ф. Словарь морфем русского языка. – М., 1986; 7. Лопатин В. В., Улуханов И. С. Мотивированное слово в описательной грамматике и в словаре служебных морфем // Слово в грамматике и словаре. – М., 1984. – С. 69–78; 8. Милославский И. Г. Вопросы словообразовательного синтеза. – М., 1980; 9. Милославский И. Г. План содержания у русских суффиксов // Вестник Московского университета. – 1974. – № 4. – С. 36–42; 10. Моисеев А. И. Некоторые антиномии теории морфем // Морфемика. Принципы и методы системного описания. – Л., 1987; 11. Морфология и синтаксис современного русского литературного языка. – М., 1968; 12. Полюга Л. М. Словник українських морфем. – Львів, 2001; 13. Русская грамматика. – М., 1980. – Т. I; 14. Селиверстова Н. О. Об объекте лингвистической семантики и адекватности ее описания // Принципы и методы лингвистических исследований. – М., 1976; 15. Соколова С. О. Префиксальный словотвір дієслів у сучасній українській мові. – К., 2003; 16. Солнцев В. М. Язык как системно-структурное образование. – М., 1977; 17. Українська мова. Енциклопедія. – К., 2004; 18. Янко-Трилиця Н. А. Словообразовательная структура и морфемный состав слова // Актуальные проблемы русского словообразования. – Самарканд, 1972.

Надійшла до редколегії 20.09.07

Л. Костич, канд. філол. наук

ВТОРИННА ФУНКЦІЯ ФЛЕКСІЇ

Розглянуто генералізацію та пов'язані з нею функції флексії з позицій морфології і словотвору. Дослідження здійснено на матеріалі іменників (власних і загальних назв) у формі множини.

The article is devoted to the research of generalization and other inflexion functions within morphology and word-formation. The analysis is conducted on the basis of proper names and common names in the Plural form.

Як найважливіший засіб пізнання і відображення світу речей і думок, мова формує своєрідне емоційно-естетичне середовище когнітивної діяльності людини. Мовні явища функціонально зумовлені, оскільки реально використовуються мовою та її одиниць завжди цілеспрямоване, об'єкт виникає або створюється із певною метою [1, с. 7–8]. Однак мета використання мовної одиниці, співвіднесеність комунікативної ситуації із конкретними завданнями номінації можуть змінюватися, що спричиняє появу вторинних, переносних функцій об'єкта. Саме в мовленнєвій діяльності, у конкретних обставинах виявляються основні цілі та прогнозовані контекстом факультативні "відхилення", "зміщення" одиниць мови ("первинні і вторинні функції" у теорії Є. Куриловича [7]). Функціональні орієнтації та рівень функціональних "відхилень" граматичної форми залежать від її призначення.

Первинні функції мовних одиниць постають в опозиції і є своєрідною відповіддю на питання "навіщо?". Вони характеризуються "1) семантичною значущістю; 2) мотивованою позицією в структурі категоріальної опозиції; 3) відображенням парадигматичного значення форми і незалежністю від контексту, позиції чи інших дистрибуцій" [4, с. 108].

Вторинні функції протиставляються первинним "рівнем свого виявлення в структурі категорії і прямою залежністю від умов комбінаторики", важливу роль відіграють також "позиційні і дистрибутивні умови презентації" [4, с. 108]. Так, асиметрія форми і семантики спричиняє виникнення вторинних функцій: генералізації, коли одиниця мови набуває узагальненого значення, при якому нейтралізуються значення протичленів і стирається опозиція; транспозиції, якщо мовна одиниця використовується в значенні свого протичлена в парадигмі; десемантизації, якщо одиниця мови втрачає безпосередню співвіднесеність із дійсністю [1, с. 13].

Предметом уваги в статті є генералізація та пов'язані з нею функції словозмінної морфемі, осмислені з позицій морфології і словотвору. В українській мові основним призначенням флексії є творення тотожних за лексичною семантикою і різнорідних за граматичною

природою словоформ. Однак, як відомо, у певних позиціях флексії творять слова з новим значенням, виконуючи функцію словотвірних формантів, наприклад: *онук* – *онука*, *вовк* – *вовчий*, *Олександр* – *Олександра*, *бездарний* – *бездара*, *сто* – *сотий* та ін. [3, с.118–119]. Такі похідні фіксуються словниками, вони утворились за допомогою синкретичної морфемі (суфікса-флексії) без порушення норм кодифікованої літературної мови. Виконуючи функцію словотвірного форманта, "флексії є не окремими, ізольованими одна від одної морфемами, а певною сукупністю, системою флексійних морфем, які утворюють парадигму відповідного твірного слова. Одночасно кожна окрема флексія виконує ще й свої граматичні функції" [9, с. 128–129].

Окрему групу дериватів утворюють множинні іменники на зразок *Шевченки*, *Галілеї*, *петлюри*, *півночі* і под., які стали об'єктом нашого дослідження. Такі утворення заслуговують на увагу з кількох причин. По-перше, незважаючи на активне використання в сучасному живому мовленні, публіцистиці, художніх творах, вони є некодифікованими і розглядаються як закономірно утворені нормативні форми лише з погляду функціональної стилістики [5; 8; 10; 11]. На думку дослідників, множинна форма номена (оніма, зокрема), якщо вона не є для нього постійною, здебільшого стає показником його семантизації з певною стилістичною, художньо-естетичною метою [11, с. 13]. Для кодифікованої літературної мови аналогічні утворення є певним "порушенням правил". Із цими лексемами пов'язані "процеси розвитку, удосконалення словотвірної системи, пошуки найраціональніших і нових засобів і способів словотворення, усунення всіляких складностей, неточностей, помилкових форм, заміна застарілих або не прийнятих мовою й мовленням утворень, що обов'язково породжує проблему норми" [2, с. 49]. По-друге, неважко помітити, що аналізовані множинні іменники утворені за допомогою закінчення, а тому закономірно виникає ряд питань: чи виконує це закінчення словотвірну функцію, чи доцільно вбачати флективний спосіб словотворення, чи є підстави розглядати флексацію як різновид суфік-